

УДК 347.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.28>

ПРИНЦИП СВОБОДИ ДОГОВОРУ ТА ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ: ДИХОТОМІЯ ПОНЯТЬ

Стільник І.В.,

аспірант кафедри цивільного права та процесу

юридичного факультету

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Стільник І.В. Принцип свободи договору та його обмеження: дихотомія понять.

У статті здійснено аналіз правової природи понять «принцип свободи договору» та «обмеження свободи договору». Здійснено аналіз доктринальних досліджень у сфері договірного права, які визначили основу праворозуміння принципу свободи договору. Виділено історичний екскурс щодо наукових дискусій, які передували включенню до Цивільного кодексу України даного принципу. Підкреслено, що пункт 3 статті 6 Цивільного кодексу України розширює розуміння свободи укладання договору, дозволяючи сторонам відступати від норм цивільно-правових актів та самостійно регулювати свої відносини. Додатково, стаття 627 конкретизує цю свободу, стверджуючи, що сторони вільні у виборі контрагентів, встановленні умов та укладанні договору. Додатково обґрунтовано, що свобода укладання договорів дозволяє створювати правочини, які можуть не відповідати чинним нормам Цивільного кодексу України.

Проаналізовано співвідношення понять «свобода договору» та «принцип свободи договору». Здійснено дослідження різних підходів до обґрунтування меж обмеження свободи договору. Доведено, що свобода договору не обмежується переддоговірним етапом та періодом виконання, а проявляється і після виконання договору, наприклад, якщо сторона неналежно виконала договір чи не виконала у строк, то інший контрагент має право обрати різні варіанти пред'явлення вимог і навіть притягнення до договірної відповідальності.

Проаналізовано підходи у судовій практиці до розуміння понять «свобода договору» та «обмеження свободи договору». Висвітлено позиції Конституційного Суду України щодо розуміння понять «межі» та «обмеження». Досліджено різні підходи до розуміння обмеження свободи договору у наукових працях.

Доведено, що свобода договору є принципом і сутністю договірних відносин, яка дозволяє учасникам таких відносин вільно визначити вид і зміст договору, всі його істотні та факультативні умови. Обмеження свободи договору є

тими межами договірної свободи, які є обґрунтовані, справедливі, пропорційні, визначаються законом, мають чітку законну мету і їх впровадження обумовлено суспільною необхідністю (для сімейних відносин – гарантування балансу приватних та публічних інтересів задля охорони сім'ї та захисту слабшого учасника таких відносин).

Ключові слова: свобода договору, обмеження, межі, учасники сімейних відносин, принципи.

Stilnyk I.V. Principle of freedom of contract and its limitations: dichotomy of concepts.

The article analyzes the legal nature of the concepts «principle of freedom of contract» and «restriction of freedom of contract». An analysis of doctrinal studies in the field of contract law was carried out, which determined the basis of the legal understanding of the principle of freedom of contract. A historical excursion regarding the scientific discussions that preceded the inclusion of this principle in the Civil Code of Ukraine is highlighted. It is emphasized that Clause 3 of Article 6 of the Civil Code of Ukraine expands the understanding of freedom of contract, allowing the parties to deviate from the norms of civil legal acts and independently regulate their relations. Additionally, Article 627 concretizes this freedom, stating that the parties are free to choose counterparties, set terms, and enter into a contract. It is additionally substantiated that the freedom to enter into contracts allows the creation of deeds that may not comply with the current norms of the Civil Code of Ukraine.

The relationship between the concepts of «freedom of contract» and «principle of freedom of contract» is analyzed. A study of various approaches to justifying the limits of the restriction of freedom of contract was carried out. It has been proven that the freedom of contract is not limited to the pre-contractual stage and the period of performance, but also manifests itself after the performance of the contract, for example, if a party improperly performed the contract or did not perform it on time, then the other counterparty has the right to

choose different options for presenting demands and even bringing the contractual responsibility

Approaches in judicial practice to understanding the concepts of «freedom of contract» and «restriction of freedom of contract» are analyzed. The positions of the Constitutional Court of Ukraine regarding the understanding of the concepts of «borders» and «restrictions» are highlighted. Various approaches to understanding the limitation of freedom of contract in scientific works have been studied.

It has been proven that freedom of contract is the principle and essence of contractual relations, which allows the participants of such relations to freely determine the type and content of the contract, all its essential and optional conditions. Restrictions on freedom of contract are those limits of contractual freedom that are justified, fair, proportionate, determined by law, have a clear legal purpose and their implementation is due to social necessity (for family relations - guaranteeing the balance of private and public interests for the protection of the family and the protection of the weaker participant such relations).

Key words: freedom of contract, restrictions, limits, members of family relations, principles.

Постановка проблеми. У сімейних відносинах вкрай важливо гарантувати принципи приватного права, у тому числі свободи договору і водночас забезпечити баланс приватних та публічних інтересів з метою захисту найкращих інтересів дитини та охорони сім'ї. Важелем для такого балансу буде «обмеження свободи договору», з огляду на це вкрай важливим є аналіз таких понять як «свобода договору» та «обмеження свободи договору».

Стан опрацювання. В українській доктрині приватного права питання договорів та свободи договору було досліджено у працях В.І. Борової, Т.В. Боднар, О.А. Беяневича, О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця, М.В. Менджул, І.В. Спасибо-Фатеевої та ін. Водночас, у аспекті аналізу співвідношення вказаних понять проведених досліджень не достатньо.

Саме тому, **метою статті** є аналіз правової природи понять «принцип свободи договору» та «обмеження свободи договору».

Виклад основного матеріалу. Дослідження доктринальні у сфері договірної права створили основу для включення принципу свободи договору до цивільного законодавства. Ще до ухвалення Цивільного кодексу України у 2003 році, цей принцип був сформований у наукових працях, а з набуттям чинності Цивільним кодексом України законодавча позиція в цьому питанні була визначена, відображаючи розвиток доктрини цивільного права, де свобода договору стала третім принципом, що міститься в

статті 3 [1]. Пункт 3 статті 6 Цивільного кодексу України розширює розуміння свободи укладання договору, дозволяючи сторонам відступати від норм цивільно-правових актів та самостійно регулювати свої відносини. Додатково, стаття 627 конкретизує цю свободу, стверджуючи, що сторони вільні у виборі контрагентів, встановленні умов та укладанні договору. Ці аспекти свободи укладання договору підтверджені судовою практикою, зокрема Верховний суд підтримує свободу укладання договору, вибору контрагентів та встановлення інших умов [2].

Свобода укладання договорів дозволяє створювати правочини, які можуть не відповідати чинним нормам Цивільного кодексу України. Однак наукова спільнота зазначає, що угода, яка не має юридичного визначення в законодавстві, є угодою, що не належить до певного типу чи виду. Для таких правочинів рекомендується спочатку застосовувати правила, що стосуються подібного типу угод (аналогію закону), а у випадку їх відсутності – загальні цивільно-правові положення [3, с. 44].

У більшості вітчизняних наукових праць та в інших галузях права часто використовується термін «свобода договору» як синонім до «принципу свободи договору». Ця аналогічна позиція виявляється й при аналізі свободи трудового договору [4]. Зустрічається розрізнення між поняттями «свобода договору» та «принцип свободи договору». За Ю.В. Цюкалом, принцип свободи договору має виключно приватноправовий характер. Він вважає, що цей принцип виходить за межі простого звичайного законодавства, ставши складовою частиною принципу автономії волі та свободи укладання договорів [5, с. 211].

На думку О.В. Басая, обмеження свободи укладання угод можуть бути встановлені законодавчими актами, загальноприйнятими практиками у сфері бізнесу, загальними інтересами суспільства, а також захистом слабких сторін у контрактних відносинах та інтересів кредиторів. При цьому дії сторін угоди мають базуватися на принципах розумності, справедливості та чесності [6, с. 125].

У своїй дисертації, А.В. Луць аргументує різноманітні аспекти свободи укладання договору, вказуючи на такі прояви цієї свободи: можливість вільного вираження волі стосовно вступу до договірних відносин; свобода у виборі контрагента; вільний вибір форми та умов договору; право укладати договори, що не передбачені законодавством, але не суперечать йому; можливість визначення сторонами способів забезпечення виконання зобов'язань; свобода сторін щодо зміни, розірвання та продовження терміну дії договорів; вільний вибір форм відповідальності за договором [7, с. 54]. В.О. Горев

вважає, що свобода договору потребує розподілу у залежності від етапів – укладення чи виконання договору, а к залежності від цього можливі такі прояви договірної свободи: під час переговорів та на самому етапі узгодження всіх деталей договору, вибору контрагента, визначення виду та істотних умов договору, форми, можливості корегування умов по зміні та розірванню договору [8, с. 37]. Погоджуємося із вказаним підходом, контрагенти по договору вправі в силу свободи договору визначати вид та зміст майбутнього договору, поєднати різні види договорів. Водночас свобода договору не обмежується переддоговірним етапом та періодом виконання, а проявляється і після виконання договору, наприклад, якщо сторона неналежно виконала договір чи не виконала у строк, то інший контрагент має право обрати різні варіанти пред'явлення вимог і навіть притягнення до договірної відповідальності.

М.В. Менджул обґрунтовує, що «межі свободи договору є такими рамками, які передбачені ЦК України чи іншим актом законодавства, що є правовими, обґрунтованими, справедливими, пропорційними і мають на меті обмежувати свободу дій учасників договірних відносин для забезпечення балансу публічних та приватних інтересів». З вказаною позицією ми погоджуємося [9, с. 117].

Поняття свободи договору отримало своє тлумачення й застосування у практиці Верховного Суду. У своєму рішенні від 1 липня 2020 року (пункт 71) суд відзначив принцип свободи договору, який дозволяє особі, користуючись правом на свободу договору (правом укладення договору), здійснювати будь-які законні дії з метою створення, зміни або припинення цивільних прав і обов'язків. Верховний Суд підкреслив, що для законності таких дій необов'язково мати вказівку у законі, достатньо лише того, щоб такі дії не були забороненими [10].

Щодо того, наскільки свобода договору може бути обмеженою, необхідно з'ясувати поняття таких термінів як «обмеження» та «межі». На сторінках академічного тлумачного словника вказано, що «обмеження означає певні правила, настанови, які обмежують права та дії», а поняття «межі» розкривається через «певну лінію, яка розподіляє територію, частину поверхні чи чого-небудь; обмеження просто тору; крайній ступінь» [11, с. 536, 666]. Враховуючи підходи вчених-мовознавців все ж більш вірно використовувати термін «обмеження», а не «межі».

Аналіз «меж» та «обмежень» можна віднайти і в рішеннях Конституційного Суду України. При цьому, у переважній більшості випадків до понять права та свободи застосовується термін «обмеження». Конституційний Суд України при розгляді поняття «обмеження» прав виходить

з позиції, що воно має узгоджуватися із принципом «пропорційності», тобто обмеження прав виправдане тільки у разі відповідності цілям, що є соціально обумовленими [12]. Щодо розмежування термінів «обмеження» та «межі» Конституційний Суд України доходить висновку, що їх слід відрізнити, оскільки «межі» є «фіксацією сутнісних меж прав та свобод» [13].

Враховуючи вказане, вірним буде саме застосування терміну «обмеження свободи договору», що передбачає звуження обсягу правомочностей учасників зобов'язальних правовідносин шляхом визначення правових меж для вчинення ними правомірних дій.

Основним показником обмеження договірної свободи є те, що вони обмежують сферу владних повноважень учасників таких правовідносин. Загалом, до складових зобов'язань вчені включають: сторони (боржник і кредитор), об'єкт (який може бути юридичним, певним видом поведінки сторін, або матеріальним, конкретними речами чи грошима), зміст (який включає право вимоги, що належить кредитору, та обов'язки боржника) [14, с. 82]. Правоможливості надають суб'єкту ймовірність задовольнити свій інтерес і отримати бажане (об'єкт). Зустрічається також позиція, коли правомочність іменують правоможністю. Так, Н.Ю. Голубева у дослідженні доводить виділення у зобов'язальному правовідношенні декілька видів прав контрагентів: «право вимоги, яке є у кредитора, правоможність боржника, яка не кореспондується із обов'язком кредитора, проте встановлена законом (дебіторська правоможність); секундарне право» [15, с. 29].

Іншою характеристикою обмеження договірної свободи є формальна визначеність, тобто передбачуваність у встановленому порядку суб'єктами, перш за все державою таких обмежень у відповідних правових формах. Обмеження свободи договору визначені законодавством України, а також нормами цивільного права та встановленими діловими звичаями. Додатково враховується необхідність дотримання прав споживачів згідно з законодавством.

Ураховуючи положення Цивільного кодексу України, зокрема статті 6 та 627, забезпечується юридична визначеність обмежень договірної свободи. Відповідність принципам цивільного права, моральним цінностям суспільства та діловим звичаям є ще однією характеристикою обмежень свободи договору. Це впливає з положень статей 6 та 627 Цивільного кодексу України, які визначають, що дії учасників правочинів повинні враховувати ділові звичаї, вимоги розумності та справедливості, а також інші принципи цивільного права.

Ще однією ознакою обмежень свободи договору є те, що вони стосуються саме правочинів,

виникають у зв'язку із їх укладанням. Це пояснюється тим, що договірна свобода діє в контексті зобов'язань.

Висновки. Таким чином, свобода договору є принципом і сутністю договірних відносин, яка дозволяє учасникам таких відносин вільно визначити вид і зміст договору, всі його істотні та факультативні умови. Обмеження свободи договору є тими межами договірної свободи, які є обґрунтовані, справедливі, пропорційні, визначаються законом, мають чітку законну мету і їх впровадження обумовлено суспільною необхідністю (для сімейних відносин – гарантування балансу приватних та публічних інтересів задля охорони сім'ї та захисту слабшого учасника таких відносин).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n14>.
2. Постанова Верховного Суду від 16 червня 2021 року у справі № 375/278/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97926382>.
3. Гамбург І.А., Гамбург С.Л. Реалізація принципу свободи під час укладання договору, не передбаченого законом. *Приватне та публічне право*. 2019. № 4. С. 42–45.
4. Козир В.О. Принцип свободи договорів про працю й заборони примусової праці та його реалізація як підґрунтя взаємодії працівника й роботодавця. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «ПРАВО»*. Випуск 31, 2020. С. 80–86.
5. Цюкало Ю.В. Щодо розуміння свободи договору: теоретико-прикладний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 209–212.
6. Басай О.В. Принцип свободи договору за цивільним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2013. Випуск 1(3). С. 117–127.
7. Луць А.В. Свобода договору в цивільному праві України : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Л., 2001. 166 с.
8. Горев В.О. Свобода договору як загальна засада цивільного законодавства України : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Харківський національний ун-т внутрішніх справ. Х., 2007. 203 с.
9. Менджул М.В. Свобода договору та її межі: відповідність цивільного законодавства України європейським підходам. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2022. № 69. С. 114–117.
10. Постанова Верховного Суду від 1 липня 2020 року у справі № 816/378/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458930>.
11. Словник української мови: в 11 томах. / Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1973. Том 4. Стор. 536, 666. 840 с.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text>.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI «Заклучні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні) від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-07#Text>.
14. Валентина Слома. Елементи цивільно-правового зобов'язання. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Випуск 2 (10). С. 79–82.
15. Голубева Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2013. 40 с.